

ІДЕНТИФІКАЦІЯ Й ІДЕНТИЧНІСТЬ У СУСПІЛЬНОМУ ФОРМАТІ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Юрій МОСКАЛЬ

Copyright © 2006

Постановка суспільної проблеми. У просторово-часовому континуумі історичного виконання соціальної еволюції сучасний стан суспільства чітко фіксує історичний злам системних підстав, що визначають його розвиток упродовж тисячоліть прийдешньої цивілізації. Сучасні суспільні зміни не випадково називають глобальними – вони значно перевищують характер і потенціал усіх змін, що відбувалися на різних етапах історії цивілізацій.

Важливою характеристикою сучасного стану розвитку суспільства у ситуації глобальних змін і перетворень є поява розмаїття соціокультурних феноменів, а також ускладнення й ущільнення всіх форм, зв'язків, відносин. Чітко вираженою тенденцією стала поява нових форм інтеграції і диференціації як утвердження однієї з головних закономірностей будь-якого розвитку.

В особливій формі ці процеси виявляються і у структурі етносу як “диференційованій цілісності”, що позначає реальність, характеризує дійсність сукупної дії етносуб'єктної складової. Нині розгортаються процеси усвідомлення, осмислення, розуміння або пізнання цілісності і загальності людського світу. Вони розкриваються не тільки через інформаційні канали і шляхом міграційних потоків та інших форм контактів, а й досягаються реально, в контексті постановки загальнолюдських надзавдань, зокрема тих, вирішення яких уперше зумовлено потребою залучення оптимальної кількості суб'єктів активної дії та їх єдності у формуванні певних позицій у здоланні політичних, економічних, екологічних, соціальних, культурних проблем. З другого боку, осмислюється різноманіття людського довкілля, яке

розкривають засоби масової інформації та реальні контакти людей, котрі поглиблюють етночуттєвість, викликають бажання глибшого самоствердження і чіткішого позиціонування себе у цьому світі-довкіллі. На арені з'являються ті етноси, котрі самовизначаються у складному, багатохарактерному, багатовимірному вітакультурному просторі, заявляють про себе, самореалізуються в новій якості – ролі-покликанні.

Становлення цивілізації як соціокультурної системи, що у своєму розгортанні на тимчасовій вертикалі історичного процесу формує відповідні тенденції соціального прогресу, забезпечує розвиток інтеграційних тенденцій для великої сукупності народів, суспільств, держав, її ковітальний рух-поступ від минулого через теперішнє до майбутнього і вічного [23], відтворює різноманітні форми організації і функціонування різних культурно-історичних утворень, структур, у тому числі й етнокультурних модусів різного типу, їх рівневі особливості, відмінності за темпом розвитку, широтою, місткістю, причетністю до глобальних світових проблем (вхідні у сферу активної дії системи цивілізації, або ті, котрі довго залишаються на периферії, але задіяні до загального історичного перебігу соціального руху як інерційні фрагменти). Сучасний перехід на новий історичний етап соціальної еволюції, яка зумовлюватиме тенденцію розвитку перших десятиліть XXI сторіччя, зважає не тільки на новий простір дії, темпи, швидкість руху-поступу суспільства, а й на нові форми і рівні інтеграційних процесів та пов'язаних з ними процесів диференціації як найважливішого принципу соціального розвитку. Оскільки найактивніше ці обопільні процеси здійснюються за умов істо-

ричного переходу і хаотично структурованих станів, у яких перебуває сучасне суспільство, то факт активізації і зростання напруження етнічної складової розвитку сучасного соціуму є закономірним явищем.

Активними механізмами диференціації та інтеграції, визначення і самовизначення людей, груп і колективів є *процеси ідентифікації* в найширшому їх розумінні. Ієрархія останніх при цьому значно ускладнюється в історичному розвитку разом із зростанням різноманітності структурно-змістовних і функціональних феноменів соціального світу. Ускладнення відбуваються у соціальному, вітакультурному плані на всіх рівнях її здійснення, у тому числі і на рівні індивіда стосовно свого мікросоціуму, етносу, конкретного суспільства, людства. Останнє в даний час набуло для кожної особи вагомого значення.

Змінює своє навантаження феномен етнічної ідентифікації. За складних обставин сучасного суспільства, при поглибленні структурно-змістовних процесів визначення і самовизначення почасти найнадійнішим для людини залишається свій етнокультурний організм, рідний етнос. При цьому часто за самих різних умов, при великому просторовому відриві від місця проживання основного етносу, все ж найстабільніше саме в ньому утверджується соціокультурне Я індивіда.

Неможливо повною мірою визначити, як соціально-психологічні і психологічні характеристики сучасної етнічної ідентифікації відрізняються від її давніших характеристик. Важливим показником значущості та зумовленості є підвищена увага до відтворення частково або повністю втрачених традицій як самозахист від реального. Етнічна ідентифікація об'єктивно здійснюється в історично новій ситуації, складній етнодиференційованій цілісності людства і зміненому світі, ускладненій різноманітності інших соціокультурних структур, де етноси як суб'єктно-утворювальні складові соціального руху-поступу функціонують у багатопараметричних і багатохарактерних процесах визначення-самовизначення, ідентифікації носіїв цих структур. У цьому ковітальному форматі різні етноси націоналізованого соціуму при наростанні тенденції самовизначення звертаються до традицій як застави стабільного існування константних вузлів конфігурації конкретної культурної системи. Ідентифікація здійснюється не лише стосовно етноструктури, не тіль-

ки усередині відповідної сукупності етносів, а й в усьому світі, коли ширший вибір об'єктів ідентифікації враховує не тільки більшу кількість феноменів, котрі поглиблюють самоідентифікацію, але й спрямовані на трансформування відповідних традиційних нашарувань. Різноманітність явищ спричинена протяжністю, тривалістю здійснення історичного процесу, широким діапазоном варіацій, інтенсивністю зв'язків взаємодії і темпами руху суспільства на чинній стадії цивілізаційного розвитку і усією дистанцією історичного поступу, що формовиявляються як могутні чинники самоорганізації соціумів на сучасному етапі їх якісної багатопроектної зміни. Сформовані у результаті розгортання різноманітних процесів диференціації та інтеграції феномени системи людських відносин у теперішньому нестійкому світі утворюють новий простір пошуків ідентифікації людини. Ідентифікуючи себе і визначаючи свою ідентифікацію та ідентичність, особа набуває нових сутнісних характеристик. Зокрема, ускладнюється її етнічна ідентифікація, адже вона тотально задіяна до потоку багатопараметричних соціокультурних структур і відносин у ситуаціях одночасного посилення тенденції зростання самовизначення конкретних етносів та їх інваріантних утворень.

Саме тому загострення і розширення тенденції етнічної самоідентифікації при всій складності процесу, численних позитивних і негативних моментах стає реально значущим та об'єктивно зумовленим плином актуального історичного процесу і конкретно-суспільного перехідного стану цивілізації. Зрозуміло, що немає етносу взагалі, є множинність етнічних структур. Етнічна різноманітність відіграє важливу роль у диференціації та інтеграції всього соціокультурного простору і соціального руху. Різні етноси у своєму історичному розвитку природно створювали особливі інваріанти ковітального поступу і забезпечували окрему сферу культурних форм, засобів і кодів розгортання природно-історичного процесу. Проте у цій різноманітності і реальності свого буття і розвитку, історичного руху вони майже безперервно займалися відтворенням дієвої цілісності власної соціальної еволюції.

Носієм етнічності є конкретний індивід, котрий у своєму історичному розвитку і соціальному здійсненні постійно ідентифікувався не тільки з етнічними традиціями і нормами, а й

і з набором соціальних ролей та багатьма іншими чинниками міжгрупової взаємодії, які посилюють його функціональне і значеннєве відособлення від історичного процесу як низки ковітальних подій. У результаті індивід стає у своїй ідентифікації центрально-створювальною підставою всіх форм і рівнів суб'єктивного творчого процесу, одиницею вимірювання соціальної, етнодовкіленевої еволюції, порізнному ідентифікуючись у різних типах суспільств як представник окремих соціальних структур і як носій етносу. Нова ситуація сприяє розширенню груп ідентифікації, зростанню внутрішньої диверсифікації, з одного боку, і стимулює одночасне поглиблення цієї ідентифікації – з іншого. Виникає суперечність ідентифікації з новими організованостями, котрі забезпечують соціальне функціонування людини сьогодення на тлі тенденції зростання потреби в етнічній ідентифікації. У той же час остання, відреаговуючи на розгортання зв'язків та посилення дії інформаційних полів, є каталізатором, який задає формат (діапазон) формування здатності людини до багатопланової ідентифікації і ширшого самовизначення її у складному глобальному світі, а історичні форми і рівні цього виду ідентифікації сутнісно програмується загальноісторичною ситуацією розгортання соціальної еволюції.

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Актуалізація проблеми ідентифікації та ідентичності зумовлена особливим станом суспільства на початку XXI століття, яке характеризується високою динамічністю внутрішніх змін; пресингом криз різного рівня і міри дії-впливу на його розвиток і самовідчуття; зростанням загального напруження; руйнуванням багатьох зв'язків і відносин; розладом раніше стійких структур, який викликав нестабільність цього стану й водночас розкриттям та освоєнням нових просторів бачення людиною себе, світу і себе у ньому. Все чіткіше і на новому рівні формулюються запитання: хто Я та хто Ми у цьому світі? Що робити кожному як реально діючому суб'єкту, зберігаючи своє індивідуальне, унікальне Я? Як визначитися у сучасній ситуації, які виробити позиції? Що утворить моє Я і в чому його несхожість з іншими, унікальність як явища людського? Як пояснити моє відділення і мою об'єктивну причетність до всього іншого?

Наприкінці минулого століття різко зросла кількість праць, присвячених проблемам ідентифікації та ідентичності [див. 4; 5; 7; 9; 11; 17; 23; 25; 25а; 29]. Вони об'єктивно розширили і змістовно ускладнили простір знань про визначення і самовизначення індивіда. Були введені поняття “ідентифікація” та “ідентичність” як пізнавальних конструктів у систему досліджень людини, причому поряд із поняттями “самовизначення”, “самосвідомість”, “самоототожнення”, “Я-концепція”, “образ Я”. Сам факт уведення нових термінів об'єктивно розширив уявлення про особливу цілісність індивіда як реального суб'єкта життєдіяльності. І вже із самого початку формував, а згодом все більш активно збагачував проблемне поле наукового пізнання явищ-процесів психологічного і соціального зростання людини і водночас зміцнив методологічну матрицю психології, тому що розглядав нові визначення як гносеологічні конструкти диференційованого аналізу людини у її вітакультурному самоздійсненні.

Очевиднішою стає складність ролі та значення у розвитку людини і суспільства реального вияву ідентифікації та ідентичності – тісно взаємопов'язаних феноменів людського здійснення. Виведення обговорення цих феноменів у більш широкий простір уявляється актуальним і продуктивним внаслідок розмивання багатьох стійких установок і норм, зміни цінностей і розпаду колишніх груп, колективів, формування нових. У підсумку аналізована проблема є важливим утворювальним моментом глобальної проблемної ситуації міжконтинентального сьогодення, розуміння сучасного історичного стану та особливостей-інтенцій людини у наближенні її майбутнього на незвіданій вертикалі розвитку цивілізації.

В останні десятиліття феномен ідентичності викликає активний інтерес дослідників. Його виняткове значення у процесі формування особистості зумовлене неперехідною вагомістю характеристик її ставлення до себе, довкілля, суспільства, діяльнісна система яких і визначає її Я. Тому важливим є всебічне психологічне вивчення ідентичності як стану-процесу у єдності соціально-психологічних чинників, котрі, своєю чергою, впливають на її формування і подальше закріплення базових складових і механізмів її розвиткового суспільного функціонування.

Ідентичність інтерпретується неоднозначно і досліджується з різних позицій. Так, В. Джеймс розробив першу, найбільш повну теорію Я-концепції, вивчав ідентичність з позиції самопізнання. Е. Еріксон розглядав цей феномен у теоретичному форматі психосоціальної ідентичності. О. Кернберг, Е. Берне, Янг, Лейнг та інші вчені аналізували проблему формування зрілої ідентичності як складову розвитку особистості. Ж. Лакан говорив про “стадії дзеркала” як про момент виникнення ідентичності, підкреслюючи нестабільний характер ідентичності, її ситуативність. Н. Холланд, навпаки, вбачала ядро ідентичності в активному початку, у ролі засадничого “засобу ініціювання дії”. Столлер розглядав ідентичність у концептуальному контексті багаторолевої інтерпретації [див. 7].

Ідентичність – предмет активної уваги вітчизняних дослідників, що знайшов відображення у низці фундаментальних досліджень із психології особистості і загальної психології, соціології, антропології. Їх критичний аналіз показує, що феномен ідентичності вивчається багатопланово і багатопараметрично. Так, скажімо, А.І. Горбачова і М.Г. Марков, аналізуючи структуру етнічної самосвідомості, розводять аспекти соціальної самобутності, від яких, на їхню думку, і залежить досягнення етнічної ідентичності. Виокремимо також оригінальні пошукування С.А. Баклушинського, Н.Г. Орлова, Б.А. В'яткіна, В.Ю. Хотінца, Ю.П. Поваренкова, котрі обґрунтували різні аспекти ідентичності в інших сферах життєдіяльності людини.

Загалом саме поняття “ідентичність” і той зміст, що у нього вкладають, описуються неоднаково, тут і досі немає єдності розуміння, про що все ж треба вести мову, досліджуючи відповідний феномен. Унаслідок цього виникає постійна плутанина у вживанні термінів “ідентичність”, “самовизначення”, “самосвідомість”, “самість”, “Я” та ін. Так, наприклад, в онтопсихології ідентичність розуміють як зосередження буття, внутрішнє позитивне ядро, справжнє буття людини, рішення стати “головною дійовою особою” всередині системи. Гуманістична психологія оперує поняттям внутрішнього Я, самості. Це, на думку К. Роджерса, нестійка, незмінна суть, організований, пов'язаний гештальт, що постійно знаходиться у процесі формування під впливом ситуації, досвіду особистості. Дослідник пояснює цим

терміном безперервний процес усвідомлення себе, підкреслюючи можливість змін та дієвість плинності, які перебувають у підмурівку його теорії і переконань у тому, що людина має здатність до зростання, розвитку, вдосконалення. На його думку, ідентичність, або самість, заснована на минулому досвіді, даних теперішнього часу та очікуваннях майбутнього. Інші теоретики ідентичності використовують це поняття для позначення того аспекту тотожності особистості, який “незмінний, стійкий, навіть вічний” [7].

Концептуально в науковій літературі можна виділити щонайменше два підходи. Перший трактує ідентичність за її функціонуванням у структурі психологічних систем, другий відображає її соціологічну характеристику. В першому випадку ідентичність розглядається як внутрішня узгодженість індивіда із самим собою, тобто постає процесом, котрий утворюється під час розвитку особистості; звідси, власне, й походить трактування ідентичності як “почуття єдності, котре усвідомлюється людиною у спадковості своїх фізичного і психічного Я, тотожності до самого себе”. У другому випадку ідентичність пояснюється через набір символічних засобів самовираження, за допомогою яких індивід визначає своє ставлення до таких соціальних категорій, як стать, національність, вік, клас та ін.; вочевидь тут зміст аналізованого поняття наповнюється соціальним контекстом.

Разом з тим у досить поширеному сучасному трактуванні поняття “ідентичність” зосереджує у своєму обсязі як психологічні контрасти, так і соціальні. Так, Е. Еріксон на соціальному рівні психологічного аналізу інтерпретував ідентичність індивіда як “особовий конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами”. Російський дослідник В.А. Ядов оперує поняттям “соціальна ідентичність” як “нечіткою наявністю групових ідентифікацій особистості”.

Поняття “ідентичність” інтерферентне поняттю “ідентифікація”, що свого часу введене З. Фройдом для пояснення сновидінь і процесів, за допомогою яких маленька дитина привласнює взірці поведінки, формує Над-Я, приймає жіночу або чоловічу роль. Але ідентифікація є однією із важливих складових ідентичності, тобто стану і структури ідентифікації, котра зорганізовує процес її формування. Це

підтверджують і класичні дослідження. Так, А. Бандура вважає, що ідентифікація належить до процесу копіювання суб'єктом думок, почуттів чи дій іншої людини, яка відіграє роль моделі. М. Герберт розглядає ідентифікацію як такий процес, за допомогою якого один суб'єкт уподібнюється до іншого, переймаючи цінності, погляди, установки і життєвий досвід останньої. С.Д. Максименко в ідентифікації вбачає спосіб розуміння однією особою іншої у ситуації їхньої взаємодії, головно шляхом усвідомлення чи усвідомленого уподібнення. О.В. Швачко підкреслює, що ідентифікація актуалізує любов і толерантність, які найчастіше вважаються соціальними ілюзіями, спроможними, проте, розкрити світоглядні настанови у стосунках людей; за рахунок виявів толерантності, любові ідентифікація “наповнюється” гуманістичним змістом. А.В. Фурман під ідентифікацією розуміє не стільки отожднення себе з певною соціальною спільнотою, скільки витлумачує її як механізм психологічного захисту, дія якого полягає або в не-свідомому уподібненні об'єкту, що викликає страх, або у приписуванні іншій людині своїх властивостей, думок, почуттів. Крім того, варіативність форм ідентичностей, якими володіє індивід, пояснюється тим, що він діє і взаємодіє у різних соціальних системах і ситуаціях та неоднаково визначає себе у них.

Ключові слова: *суспільство, культура, соціальна взаємодія, людина, Я, ідентичність, ідентифікація, самоідентичність, самоідентифікація, Его-ідентичність, само-свідомість, самоактуалізація, метакультура.*

1. ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ ТИПИ

Сучасні науковці виділяють наступні типи ідентичностей – *соціальна, статевая, культурна, етнічна, професійна* та інші. Розглянемо їх докладніше.

Соціальна ідентичність – комплексна система, яка підтримує постійність структур, дзеркально відображену приналежність індивіда до певної соціальної групи. Звідси очевидно, що функціонування соціальної ідентичності актуалізується у ситуаціях соціальної дії, а тому вона інтерпретується у термінах *групової* чи *колективної* спільності. За майже безмежної соціальної варіативності особа володіє одночасно кількома ідентичностями, оскільки

взаємодіє у різних соціокультурних просторах. Стать, етнос, раса, релігія, національна приналежність, вік – сфери, за допомогою яких організується та удосконалюється ідентичність.

Соціальна ідентичність відображає не тільки знання та набутий досвід, а й емоційну складову причетності до конкретної групи. Тому вона наповнена як психологічним, так і соціологічним змістом. Зіставлення соціальної та особистої ідентичностей у цей час пом'якшується, посилюється тенденція до їх об'єднання, взаємозбагачення.

Статевая ідентичність є ще однією формою, що набувається у процесі соціалізації індивіда. Вона становить собою відносно самостійний компонент, аналітично відмінний від таких близьких, але не тотожних понять і явищ, як біологічна стать чи статеве життя.

Найбільш важливий механізм розвитку особистості – досягнення **зрілої соціальної ідентичності**. Він діє так: засобами зіставлення чи протиставлення особистість презентує сукупність знань та уявлень про соціальне довкілля, а також приймає до зреалізування низку своїх ролей як члена певної соціальної чи професійної групи. Тим самим особа розмежовує простір, диференціюючи його на “Я – Інші”. Процес ідентифікації набуває динамічного характеру за допомогою явищ відображення і спостереження, котрі уможливають співвідношення оцінок – себе з іншими і ставлення інших, значущих для особистості. Так утворюється новий досвід, який збагачує варіативний ряд ідентичностей, тим самим розширюючи межі соціального самовизначення людини. У підсумку диференційні, розподільні ознаки, з одного боку, об'єднують людей, примножуючи соціальну конформність, з іншою – ізолюють, роз'єднують та усамітнюють представників людського загалу.

Наступний вид – **культурна ідентичність**, являє собою усвідомлене прийняття особою відповідних культурних норм і форм поведінки, ціннісних орієнтацій і мови, розуміння свого Я з позиції усталених ковітальних характеристик. Ця ідентичність найповніше виявляється у самоототожненні себе з культурними стереотипами суспільства.

Близькою до культурної є **етнічна ідентичність**. Її досягнення фіксується різними етносоціальними домінантами, що набуваються у процесі особистісної соціалізації, під час осво-

ення культурних здобутків інших народів, детального вивчення їхньої історії. За критерієм етнічного розвитку виділяють такі варіації ідентичності всередині систем: а) расово-біологічна (родові норми); б) клімато-географічна (історична територія); в) соціокультурна (історія свого народу, етнічні символи культури і релігії і т. ін.), що утворюються в метапроцесі історико-культурного розвитку окремого суспільства.

Разом з тим у структурі етнічної ідентичності виділяють два основних компоненти: *когнітивний* – знання, уявлення про особливості власної групи й усвідомлення себе її членом на основі етнодиференційованих ознак та *афективний* – оцінка якостей своєї групи, ставлення до членства в ній, значущості цього членства. З іншого боку, аналізована ідентичність не завжди передбачає взаємодію з групою, де індивід – “свій”, а може обмежуватися символічним привласненням ознак. Однак слід враховувати, що в традиційному суспільстві задіяння у соціальне життя і культурну практику етнічної групи – вельми важлива складова становлення і функціонування етнічної ідентичності. Більш того, досягнення останньої відбувається завдяки залученню кожного індивіда в організоване життя групи.

Професійна ідентичність – прийняття на всіх рівнях ціннісних позицій, котрі допустимі в тому чи іншому професійному просторі. У ній взаємозалежно задіяні ціннісні та емоційні складові, а її досягнення відбувається за допомогою рефлексії і самоопису або, іншими словами, самовідношення зовнішнього і внутрішнього світу як досвіду соціального і духовного життя особистості. При цьому становлення зазначеної ідентичності, професіоналізація свідомості опосередковані тривалим, поетапним розвитком індивіда як суб’єкта, особистості та індивідуальності. Спочатку це етап навчання, накопичення досвіду, освоєння та систематизації теоретичних знань. Далі підключається психологічна складова професіоналізації, коли особа спостерігає, привласнює та уявляє себе і майбутню професію. Наступний – етап само-рефлексії, усвідомлення реального стану справ, їх прийняття чи неприйняття ним, а також визнання чи невизнання професійним співтовариством його як фахівця. Важливо те, що надбання профіидентичності відбувається у процесі навчання, уможлиблюється через творчу пізнавальну активність особистості, а також її

психологічну підготовку до ефективного здійснення професійної діяльності. Крім того, опосередковано впливають на її поступальний розвиток саморефлексія, моделювання, наслідування професійних взірців майбутнього фаху, чітке визначення свого місця і ролі у ньому.

Єдиний процес ідентифікації приводить до формування **соціальної ідентичності** – тієї частини Я-концепції індивіда, яка “виникає із усвідомлення свого членства у соціальній групі (або групах) разом з ціннісним та емоційним значеннями, що притаманні цьому членству” [20, с. 65]. Ідентичність – результат порівняння своєї групи з іншою соціальною спільнотою, котра наділена різними характеристиками. Тоді як ідентифікація в будь-якій своїй модифікації – процес, котрий триває упродовж усього життя людини. Тому соціальна ідентичність більш об’ємна за своїми масштабами, а її досягнення на стадії повної зрілості спричинене психодуховними напрацюваннями людини в царині особистої, статевої, професійної, етнічної ідентичностей і не завжди підпорядковане звичному відпрацьованому механізму.

2. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНЕ ЗУМОВЛЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ІДЕНТИЧНІСТЬ

В історії цивілізації були періоди, коли, вступаючи у життя, людина заставляла зрозумілу їй картину дійсності: світ і людина створені Богом, Творцем усього сущого, вони еволюціонують у природі і підкоряються її законам; соціальне життя спрямовує володар, держава, партія. Сьогодні існує багато картин і різних пояснень світу, всі живуть по-різному і розвиваються у різних напрямках: північні американці зневажають міжнародні традиції і право, від стану їхньої економіки залежні майже всі на планеті; “стара” Європа, що етнічно вироджується; динамічні і жорстокі релігійні фундаменталісти; дивним чином співіснують християнство, іслам і буддизм, зелені, глобалісти й антиглобалісти.

Незважаючи на зовні бурхливе політичне життя, людина все частіше задає собі питання: Чи залежить що-небудь від неї особисто? На яку соціальну реальність їй орієнтуватися? Заради чого жити, якщо дійсність видається мовленневою грою, за яку відповідальність бере сам гравець? І далі: Можливо, так було

завжди, тільки змінювався зміст наших переживань? Наприклад, древні панічно боялися демонів (щонайперше духів хвороби і смерті) та потойбічного існування, люди середньовіччя – кінця світу і Страшного Суду, півстоліття тому – ядерної війни. Людина не тільки творець історії і культури, але і їхній продукт. Вона кардинально змінювалася при зміні культур і цивілізацій й у зв'язку з цим по-різному вирішувала питання про значення свого існування, свободу і необхідність.

Древній світ не передбачав самотійної поведінки окремої людини, оскільки виживали лише ті народи, де їх особи діяли в рамках мегамашин, тобто соціальних систем, які передбачали розподіл праці і жорстке вертикальне управління. Згодом людина, по-перше, починає, первинно у старій формі підкорення богам, долати свою несамостійність, по-друге, ставить питання про те, а чи не можна вислизнути з космічно зумовленого існування. Наприклад, відомий глиняний лист, написаний десь на межі першого тисячоліття до н. е., звернений до бога, де вавілонянин шантажує останнього і вказує, що робити, тобто намагається діяти самотійно, а не за наказом богів і жерців.

Питання ставиться кардинально: а чи не можна вічно жити – не як люди, а як боги? І справді, відповідь була готова. Переказ свідчить, що Піфагор говорив про існування трьох типів істот – смертних людей, безсмертних богів та істот, “подібних Піфагору”. Піфагорійці, а пізніше й Платон вважали, що людина, подібно герою, коли веде особливий спосіб життя, близький до героїчного, тоді спроможна “блаженно закінчити своє життя”, тобто подолати смерть і стати безсмертною. Саме у цьому – мета життя мудрих (філософів). Проте на шляху до безсмертя потрібно було здійснити своєрідні подвиги: не тільки вести аскетичне життя, а ще й, як не дивно, пізнавати природу, числа і креслення.

І все ж звичайна людина, яка не порушує традиції, і грецька особистість, котра діяла самотійно (до останніх відносилися багато хто з філософів, поетів, політиків), сприймають існування богів і космічну реальність, будову якої розуміють константною і єдиною. Безумовно, грецька особистість на взірць Сократа чи Платона діяла самотійно і створювала уявлення відмінні від загальноприйнятих, але ця самотійність здійснювалася в межах заданих

космічних можливостей. Так і сама людина розумілася як мікрокосм, уподібнений великому Космосу.

У 10-й книзі “Держави” Платон описує, як душі померлих обирають наступний життєвий цикл, причому обирають самотійно, хоча й із наявних зразків. Більше того, з'ясовується, що цей вибір майже повністю приречений, адже за ним перебувають звички людини. В “Нікомаховій етиці” і “Політиці” Арістотеля вказана обумовленість життя античної людини обґрунтовується ще більш виразно. Особа, як стверджується, – не лише суспільна істота, а й благодворна, а це означає, що вона покликана своє благо підпорядковувати розквіту держави [див. 2].

Отже, антична людина – це елемент Космосу і держави. Але одна справа – звичайна людина, котра живе пристрастями і звичками, інша – Платон чи Арістотель, котрі, наповнивши розумом життя, прагнули досягнути блага і безсмертя. “Не варто, – писав Арістотель, – применшувати значення вищих початків у буденному повсякденні, навпаки, наскільки можливо треба підноситися до безсмертя і робити все заради життя, адекватному найвищому у собі... Людині властиве життя, підпорядковане розуму, тоді вже людина і є насамперед розум. І це життя найщасливіше” [Там само, с. 283].

Уявлення про те, що людина є “насамперед розум” і це життя “найщасливіше”, відображає нове розуміння дійсності, заданої категоріями, що забезпечували застосування аристотелевських правил, а саме дозволяли мислити правильно, без суперечностей та ускладнень. Відтак сама дійсність філософів, політиків та інших освічених людей Античності виявляється похідною від правильного мислення. Якщо скористатися поняттями “ідентифікація” та “ідентичність”, то люди Древнього світу й Античності характеризуються наступним чином. Звичайний масовий індивід ідентифікувався з богами, за якими стояли влада (царя і жерців) і професійні співтовариства, тоді як елітна антична особистість свою ідентичність знаходила головним чином в мисленні.

У Середні віки людина ототожнює себе не тільки і не стільки з мисленням (ця ідентифікація, хоч і відходить на другий план, але продовжує діяти), скільки з Творцем, тому що вважає себе створеною за Божим образом і подобою. Адже і світ створений Богом. У результаті, як

пише П.П. Гайденко, людина була “висмикнута з космічного, природного життя і поставлена поза ним...” [3, с. 408–409]. Бог як творець є особисто близьким для кожної середньовічної людини. “Особистий бог передбачає й особисте до себе ставлення; значення внутрішнього життя людини відтоді змінилося: вона стала предметом глибокої уваги, набула першорядної релігійної цінності” [Там само, с. 409]. “Людина античного світу не мала взірця і спрямувань, стосовно яких внутрішнє життя можна було побачити й описати. З появою Творця, особливо в особі Сина, середньовічна людина, щоб уподібнитися Богу, раптом виявляє, що не така, якою повинна бути “у Христі”, що у ній діють сили і стихії, протилежні Творцю. Як зізнається апостол Павло: “Бо не розумію, що роблю: тому що не те роблю, що хочу, а що ненавиджу, то роблю” [Там само, с. 418–419].

Конституювання і формування внутрішнього життя передбачало не тільки установку середньовічної людини на перетворення себе з людини “старозаповітної” у “нову” (передовсім внутрішньо) за безпосередньої участі волі, але і раціональне пояснення гріхопадінь на правильному шляху, і мобілізацію сил, щоб знову йти правильним шляхом. У середньовіччі була уперше відкрита і детально досліджена особлива сфера реальності – внутрішній світ душі. Саме цей світ у Новий час звільняється від релігійного змісту і стає предметом вивчення філософії і психології. Примітно те, що зміст внутрішнього світу душі не просто переживання, як часто стверджують сучасні психологи, а містить установку на “творення себе” відповідно до ідеалу людини, пояснення природного плану (реалій і процесів) душі, мобілізацію усіх сил у напрямку до вказаного ідеалу.

Ідентичність середньовічної людини можна змалювати так. “Простолюдин”, тобто неосвічений, ідентифікується з Богом, а також зі святими, приймаючи ідеї порятунку і християнської любові. “Високолюбий” достойник ідентифікується не тільки з Богом, а й із системою власного внутрішнього душевного життя. Це означає, що він вступає в комунікацію і з християнською общиною, і з самим собою, але не просто для спілкування, а задля творення себе відповідно до ідеалу людини. Водночас середньовічна особистість намагається пояснити, чому вона поводить себе не так, як наказано

Всевишнім і замислено в ідеалі самою людиною. Психокультурний аналіз цієї особистості дозволяє краще зрозуміти, що таке ідентифікація взагалі. Зasadниче вона передбачає уподібнення людини певному культурному персонажу (Христу, “близькому”, “общині”, “християнам” і т. ін.), роботу із конституювання і себе, і персонажу, щодо якого відбувається уподібнення. Природно, що в цьому разі внутрішнє життя не стільки споглядається, скільки артикулюється і конституюється. Під час цієї непростой роботи людина приписує собі потрібні характеристики, які забезпечують для неї в рамках культури самоврядування й прийнятний формат самостійної поведінки. Однак розуміє вона цю роботу інакше – як відкриття і перетворення своєї особистості.

Прагнення логічно упорядкувати явища, котрі відносяться до сакральної сфери і звичайного життя, з’ясувати їх витоки, пов’язати між собою та із загальною причиною – Богом, який розумівся як субстанція, позбавлена антропоморфних властивостей, приводить до того, що в епоху Відродження, поряд із сакральним світом і подіями, описаними у Священному писанні, перед людиною постав інший світ – природний, що підкоряється незмінним законам. Крім того, люди у своїй масі тотально залучилися до християнства, тому завдання перетворення людини, а відтак і Страшного Суду, було знято з порядку денного. Себе людина все частіше тлумачить лише менш довершеною стосовно Творця. Мабуть, ці два моменти – прийняття одночасно двох реальностей (природної і сакральної) і нова, більш висока міра самостійності людини, діючої як Бог, але ще з оглядкою на останнього, зрозумілого вже як умова буття і мислення, у підсумку й утворюють суть епохи Відродження і нового бачення дійсності. Якщо Бог створив світ, то і людина принципово здатна це зробити. Більше того, свого часу Бог справді створив людину, а тепер людина замислює творити сама себе. Тільки через те, ренесансна людина себе творить, орієнтуючись на власні бажання, фіксує й переживає свою відмінність від інших, свою індивідуальність.

Однак така людина поводить себе неузгоджено з іншими, діє як заманеться і, як наслідок, конфліктує з навколишніми. А це передумова “війни всіх проти всіх”. Ось чому в тій же “Мові про достоїнство людини” [13] Піко делла Мі-

рандола, визнаючи, що звичайна людина схильна до пристрастей і навіть безумства, обґрунтовує позитивний ідеал. На неприборкані бажання і свавілля особистості автор пропонує накинути ярмо моралі і природної філософії. До речі, тільки так, враховуючи закони природи і реальні обставини, людина може розраховувати на успіх і навіть могутність.

Дослідник В.М. Розін наголосив на тому, що в розмовах про самостійну поведінку формується уявлення про свободу, через яке пізніше конститууюватиметься новоєвропейська особистість. Проблема самостійної поведінки впирається у питання того, чи є людина вільною в своїх діях чи повністю її життя спричинене обставинами? У плані ж ідентичності ренесансній людині залишається уподібнюватися або самій собі (артикулюючи для цього свої бажання), або природі, пізнаючи її закони, або ж християнській традиції в особі суспільної моралі. Кожне з цих рішень незадовільне, оскільки неясні основи дій людини, а реалізація цих підходів часто призводить до негативних наслідків. Насправді, незрозуміло, чим зумовлені бажання людини, що хоче природа і чому їй треба слідувати, якщо людина – творець, нарешті як співвіднести мораль зі свободою особистості? [див. 16, с. 17].

У Новий час людина все більше діє, виходячи з раціоналістичних міркувань і власних потреб, на Бога вона спочатку тільки поглядає, потім перестає помічати його взагалі. У своїй поведінці особа все більше орієнтується на довкілля і закони першопринатури, що не може не продукувати соціальних напружень і хаосу, а також обмежувати функціональну роль і культурне значення суспільства. Але все ж сакральна складова була ще досить сильна, щоб людина відмовилася від думки, що світ створений Творцем, відбиток творчості якого додає їй єдності й ваги. Чим виразніше людина констатувала хаос, тим більше прагнула виявити порядок і закономірності, аби подолати безглуздя навколишнього буття.

Один із магістральних напрямів пошуку – надія на науку і мистецтва (ремесла та інженерію), другий – віра в могутність держави, третій – любов до права та до його владарювання. Якщо на науку прагнули спиратися тому, що вона давала знання, то на державу і право через те, що останні змушували людину діяти розумно у ковітальних взаємовідносинах,

узгоджуючи свої дії з вимогами соціальних інститутів і законів. Із XVII століття держава не просто набирає чинності, а починає визначати основні соціальні процеси, значною мірою придушуючи особистість і суспільство. Наступний етап – це реакція останніх на придушення державою свободи, яка увінчалася своєрідним успіхом – формуванням демократичних і правових механізмів, котрі дозволяють встановлювати баланс інтересів держави, особистості і суспільства (велику роль при цьому зіграли філософсько-правові дослідження Гоббса, Локка і Канта). Право починає виконувати ще одну важливу місію – узгоджувати і розмежовувати життя трьох вказаних сфер життєактивності соціуму (держави, суспільства та особистості). Тоді право, на змістовому підґрунті раніше здобутого, створюється наново – на основі раціональних міркувань, задовольняючи нові соціальні і господарські вимоги, знімаючи у своїй структурі досягнення античної і середньовічної правової думки.

Е. Кант відштовхується від переконання того, що свобода особистості є руйнівною для культури, коли людина перестає орієнтуватися на “вічні закони розуму”, під яким розуміє, з одного боку, останню керівну інстанцію, що обережно ідентифікує з Богом, з іншою – діяльністю і мисленням самих людей (у цьому контексті виходить, що розум діє за допомогою людей, котрі не як окремі емпіричні індивіди, а як члени людства наділені розумом). Однак, щоб зрозуміти практично, чи орієнтуємося ми на розум, або ж нам це тільки видається, Кант виділяє три речі – зобов’язання, критика і метод. Тобто якщо людина буде критично ставитися до себе та навколишніх, а також роздумувати, як діяти правильно, нарешті, якщо вона дослухатиметься розуму, то у цьому випадку буде вільною й утвердиться як особистість.

Кант наголошує, що поняття особистості, яке він фактично уперше визначає, пов’язано із самостійною поведінкою (“свободою”, “незалежністю від механізму всієї природи”). Але особистість, на думку філософа, це не тільки свобода, але й обмеження її, себто підкорення самостійної поведінки розуму і моралі, за якими проглядаються європейська філософія, право і благополуччя європейського загалу. Людство, розум і свободу Кант інтерпретує однозначно і цілком відповідно до відчуття єдиної Європейської культури [див. 8].

Фактично інше рішення пропонує Гегель, стверджуючи, що “свобода є пізнана необхідність”. У цьому випадку соціальне життя людини підкоряється законам розгортання духу, природній необхідності, але тлумачиться духовно. А як ще можна охарактеризувати ідентичність новоевропейської людини? За Кантом, людина, котра хоче статися і бути, уподібнюється, з одного боку, Творцю, долаючи зумовленість природних законів, з іншою – знову Творцю, але вже як моральна істота, яка осягає задуми Останнього, втілена і реалізована в діяльності людства, державному устрої і праві. За Гегелем перше уподібнення підпорядковане законам становлення духу, а друге – трансцендентальним імперативам [див. 16, с. 19].

Проте до середини минулого століття конструкція особистості працювала цілком успішно. Водночас, починаючи з цього періоду, змінилися умови, назріла криза культури. Європоцентристське світовідчуття відійшло на задній план. Натомість сформувався широке культурологічне світовідчуття, котре потребує визнання самоцінності різних культур. Постає нова цивілізація, у рамках якої затверджуються як правомірні різноманітні конфесії, езотеричні вчення, бачення і світоглядні схеми. Починаючи з І. Канта, розгортається критика натуралістичного бачення дійсності, яка привела до визнання набору реальностей замість однієї. У практичному відношенні людина вчиться новим формам життя, не відмовляючись від себе, усвідомлено приймає реальність інших людей, будує з ними спільну діяльність.

В контексті зазначеного можна відмітити дві тенденції: з одного боку, людина все більш виявляє й усвідомлює своє ковітальне зумовлення, з іншого – відчуває і реалізовує свою свободу як особистість. Перша головна пов’язана з формуванням нових форм соціальності. Це означає, що перехід до нових типів господарської діяльності, які втягують до своєї орбіти економіку різних країн, до нових типів влади (знань, інформації, економічних відносин), до створення нових соціальних інститутів (наприклад, міжнародних, транснаціональних), до нових технологій (зокрема, інформаційних) з необхідністю спричиняють розвій і становлення нової соціальності. Сучасні транспортні (передусім, авіація, швидкохідні кораблі, швидкісні залізниці), комунікаційні системи (радіо, телебачення, мережа Інтернет), високі техноло-

гії, нові економічні схеми і системи докорінно змінили зміст і динаміку соціальних процесів, дозволивши зблизити і поєднати окремі не пов’язані між собою території, соціальні структури, співтовариства. Під дією новітніх технологічних засобів утворюються нові соціальні організми. Прикладом тут можуть бути метакультури, міжнародний тероризм, антиглобалістський рух, хакерство та ін.

Дійсно, починаючи з другої половини ХХ століття, доречно говорити про становлення суперорганізмів соціального життя – таборів соціалізму і капіталізму (“політичні метакультури”), економічних зон США, Спільного Ринку, Японії, Китаю і Південно-Східної Азії (“регіонально-господарські метакультури”), буддійського, мусульманського, християнського світу (“конфесійні метакультури”), врешті, єдиного соціального простору Землі (“планетарна метакультура”). Для кожного із цих суперорганізмів характерне поступове формування загальних інститутів, становлення єдиних умов господарської та економічної діяльностей, схожих структур влади, прийняття загальних політичних декларацій, створення союзів та інших політичних об’єднань. В окремих випадках, наприклад для соціалістичного табору, мовилося про єдиний культурний сценарій, у т. ч. господарювання і системи управління (влади). До цього ж інтенсивно розвивається глобальна економічна система.

У чому відмінність метакультур від звичайних культур? Субстрат метакультур містить не лише людей, технології і мережі, а й окремі культури і національні держави, що раніше існували самостійно. Подібно до того, як свого часу, при становленні перших культур формувалися інститути і господарство, забезпечуючи базисні, а потім і похідні потреби людей, сьогодні метакультури починають задовольняти бажання та інтереси окремих культур і держав. І зворотно – окремі культури і держави як субстрат метакультури відчутно трансформувалися, пристосовуючись до виконання спеціалізованих функцій у суперорганізмі самої метакультури.

Здебільшого сучасну людину прийнято називати особистістю, говорячи про її права, свободи та інше. При цьому забувається, що людина, бодай навіть ультрамодерна, продовжує залишатися соціальним, тобто окультуреним та удосконаленим, індивідом. Останній по-

водиться не самотійно, а за законами соціуму, тоді як соціальний організм, своєю чергою, діє через нього і за допомогою нього. Для соціального індивіда його власне життя невіддільне від культурного, ковітального. Коли у древньому світі, наприклад в Ассирії чи імперії ацтеків, царі демонстрували страхітливую жорстокість, приносячи в жертву богам тисячі бранців, то вони вчиняли не особисто від себе, а зреалізовували волю богів. У той час це було цілком виправдано, оскільки царі Древнього світу міркували так: якщо мої боги не зможуть знищити чужих богів – мій народ чекає сумна доля – його поневолять навколишні царства. Якщо врахувати, що культура як соціальний організм відтворюється в людях, то немає підстав дивуватися, що у періоди, коли мовиться про становлення соціуму чи про питання його виживання, багато соціальних індивідів діють, тільки виходячи з інтересів цілого, якими б дивними і жорстокими з етичної позиції ці діяння не здавалися. В окресленому аспекті аж ніяк не унікальна і сучасна ситуація – усім землянам доводиться жити в епоху становлення нової цивілізації, де на місці звичних культур і національних держав постають метакультури та глобальні соціальні світи.

Людина, як не парадоксально, залишається повністю залежною, якщо діє від імені метакультури, ідентифікуючи себе з нею (Богом, людством, народом). Але як особистість, котра обстоює свої права й усвідомлює свою унікальність та індивідуальність, вона є вільною. Загалом свідомі зусилля людини, на думку Гайдеггера, потрібні для того, щоб подолати “технократичний дискурс” і пов’язане з ним технічне замовлення. При цьому необхідною умовою осмисленого впливу на техніку останній вважає роботу людини над собою, котра повинна “відкритися істоті техніки”, “схаменутися”, заново “відчути широту свого сутнісного простору” [24].

Підсумуємо сучасні уявлення про людину. Як соціальний індивід вона діє від імені цілого – соціальної групи, етносу, нації, культури, людства. У теоретичному аспекті тут можна говорити про те, що особа в цьому разі є субстратом соціуму і культури. Свого часу Б. Малиновський писав, що “культура – це єдине ціле, що перебуває частиною з автономних, а частиною в закономірно узгоджених між собою інститутах. Вона поєднує ряд моментів, таких

як спільність крові, суміжність середовища мешкання, спільна діяльність, її спеціалізація і не в останню чергу – використання влади у політичних цілях. Кожна культура зобов’язана своєю цілісністю і самодостатністю тому факту, що вона задовольняє спектр базових, інструментальних та інтегральних потреб” [12, с. 47].

Очевидно, що “спільність крові” тут не саме головне. І “потреби” Б. Малиновський розуміє не біологізаторськи і не психологічно, а культурологічно. Саме культура є самотійною формою життя та соціальним організмом, а біологічний план (люди як біологічний вид) залежить від цієї форми життя, підкорений нею. Підкреслимо, що забезпечення базових і похідних потреб людей як біологічних істот – лише одна з важливих функцій культури. Серед інших значущих функцій – відтворювання соціального досвіду, реалізації засадничих культурних сценаріїв і кодів, підтримка життєпроцвітання суб’єктів культури. Отож людина як особистість діє від самої себе, але не в безсмысловому і позазнаковому середовищі, а в багатосуб’єктному суспільстві і культурі. Тоді вона постає в найважливішій іпостасі: є умовою розвитку культури та носієм різноманітної соціальності. Коли у “Політиці” Арістотель пише, що людина за своєю природою істота суспільна і політична, то сутнісно він говорить про те ж саме [2].

Суспільство складається із суспільних утворень (наприклад, партій, союзів, груп, впливу окремих осіб тощо), які здатні вести боротьбу, формулювати самотійні цілі, здійснювати їх реалізацію, усвідомлювати свої дії і результати. Суспільство творить певну цілісність, володіє своєю ідентичною свідомістю, створює поле й організує тиск, у рамках яких діють суспільні організованості і соціальні суб’єкти. На відміну від суспільств культури Древнього світу цивільне суспільство виникає в наступній культурі – античній. Саме тут формується особистість (тобто людина переходить до самотійної поведінки, створює індивідуальний культурний сценарій і картину світу) і на її засадах починають функціонувати окремі групи, союзи, співтовариства, партії, які переслідують самотійні цілі. Маючи загальний “плацдарм життя” і соціальні ресурси, суспільні утворення взаємодіють одне з одним, намагаючись схилити інших учасників соціумного процесу до потріб-

них для себе результатів. Внаслідок такої політичної боротьби формується громадська думка й приймаються узгоджені рішення.

Якщо говорити про суспільство у теоретичній площині аналізу, то можна виділити наступні його характеристики, або основні режими – активний і пасивний. В останньому суспільство “спить”, оскільки соціуму нічого не загрожує. У першому, в ситуації кризи хворобливого стану соціуму, воно прокидається, стає активним, примушує людей культури визначитися стосовно різних соціальних реалій і процесів. Інша характеристика – наявність у носіїв культури уявлення про взаємозалежність, а також соціальний устрій. Кожна окультурена особа тією чи іншою мірою розуміє, що залежить від інших, що спільне життя передбачає колективну діяльність, підкорення, взаємодопомогу, що всі ці відносини забезпечуються суспільними інститутами (відповідний аспект чи план свідомості доречно назвати “суспільним”).

Третя характеристика суспільства – спілкування. У ситуаціях кризи чи захворювання соціуму люди більше вдаються до різних форм спілкування, тобто збираються разом поза ситуацією, у якій реально знаходяться. У такий спосіб намагаються відтворити себе в інших, а це означає не тільки працювати над собою, змінювати й перетворювати себе, а ще й вслухатися в реальність, вступати у дискурс, вивільняти місце для зустрічі із самим собою, вищими силами, Богом; взагалі, кожне своє діяння зв'язати із намаганнями інших сил, опором чи підтримкою соціального довкілля-реальності.

Сучасна людина приречена діяти як соціальний індивід і як особистість, хоча не завжди вектори цих дій співпадають. Вона увесь час вимушена прислухатися до себе й окремого моменту буття, хоч не завжди ці реальності однакові. Імовірно те, що, соціально відшліфовуючи себе як особистість в обох зазначених іпостасях, вона повновагомо постає як окультурена, себто така, котра здатна підпорядковувати свої дії і вчинки вимогам історичного часу і вимогам своєї самості. Це можливе тоді, коли сама особа розуміється не константно, а як істота, невід’ємна від культури, а остання – як невіддільна від особи.

Останнім часом багато говориться про дві мегатенденції – процесах (як конструктивних, так і деструктивних), характерних для пришвидшеного розвитку техногенної цивілізації

і для утвердження нових форм соціальності (одні з них відомі – “зелений” екологічний рух, організована боротьба антиглобалістів, формування нового “соціального проекту”, інші тільки усвідомлюються – наприклад, становлення метакультур). Зрозуміло, що людина може працювати як на першу мегатенденцію, так і на другу. І сучасна особистість розвивається в різних вітакультурних проєкціях. Один полярний тип – “соціальна” особистість – вибудовує своє життя від імені цілого (техногенної цивілізації, її критиків, альтернативних форм життя, метакультури тощо), інший – так звана “віртуальна” особистість – навпаки, йде від самої людини, тобто сама вибудовує такий світ чи таку реальність, в якому чи в якій спроможна повністю реалізуватися. Це може бути світ езотерика, створений за допомогою Інтернету, алкоголю чи наркотиків, світ спілкування, творчості і фантазій. Врешті, третій полярний тип – “рефлексивна” особистість – передбачає особливе опосередкування своїх становлень на основі сучасних знань і психотехнік. Конкретна емпірична людина може розташовуватися не тільки на відповідних полюсах, тобто ідентифікувати себе із соціальною, віртуальною чи рефлексивною, а й існувати та творити між цими полюсами.

3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗА УМОВ ПРОБЛЕМНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Ідентичність – найбільш дієвий компонент психіки, що чутливо реагує на зміну соціально-економічних орієнтирів. Трансформації зовнішніх умов існування індивіда знаходять відображення у внутрішній зміні ціннісних критеріїв визнання людиною самої себе і навколишнього світу. Це впливає на тип і стиль міжособистісних взаємостосунків у соціумі та визначає рівень психодуховного благополуччя нації загалом. Для змістовного аналізу феномена ідентичності, а також змін, котрі відбуваються з ним у ковітальному просторі соціально-економічної нестабільності, треба виробити цілісні уявлення про заданий нами предмет дослідження.

Основою для ідентичності є здатність людини сприймати внутрішній світ з позиції особистих відчуттів та інтроєкції уявлень інших про себе. Ідентичність формується і розвивається

тільки при умові взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників, під якими Е. Еріксон розумів взаємодоповнення біологічних, соціальних і психічних процесів. Людина постійно отримує нові знання про себе, які за оптимальних обставин вимальовуються у зв'язну й несуперечливу картину особистості, що володіє певною відмінністю від інших і має деяке незмінне ядро або конструкт, на який індивід може орієнтуватися при взаємодії з довкіллям [див. 28, с. 13]. Така ідея отримала свій змістовний розвиток у концепті ідентичності А. Ватермана, котрий розкривав її функціональне значення у виборі індивідом загального життєвого шляху, смисл життя через визначення цілей, цінностей і переконань, якими він керується. Тут ідентичність є мотиваційно-ціннісним компонентом психіки, що задає спонукальні орієнтири для людини. Її розвиток передбачає постійне знаходження відповідності між бажаним (цілями, цінностями, переконаннями) і можливим (вимогами життя, що змінюються).

Концепція розвитку ідентичності вимагає ґрунтовного аналізу відносин, котрі складаються в континуумі “Я – Інший”, тому ідентичність можна охопити орієнтаціями на соціальне оточення і на унікальність самої людини. Це – два аспекти або виміри одного процесу, які приводять до формування ідентичності, котра засадниче містить критерії соціального чи особистісного характеру, закладені у певній системі знань, цінностей і потреб, як внутрішніх умов особи. Е. Еріксон вважав, що групова ідентичність та Еґо-ідентичність розвиваються паралельно, причому остання є більш стійкою і незмінною, ніж перша. У той час як для інших дослідників обидві утворюють єдину лінію розвитку, де ідентичність постає інтеграцією уявлень про себе як про окрему особу і про учасника міжособистісних взаємостосунків.

Отже, ідентичність розуміється здебільшого як соціальний феномен, який формується і розвивається через самовизначення базових відносин Я з окультуреним довкіллям. Вона наділена мотиваційною силою, котра конкретизується у потребах, цілях і цінностях, які в сукупності й визначають життєве значення і загальне спонукальне спрямування поведінки особистості. Завдяки ідентичності людина орієнтується у системі міжособистісних відносин, вибудовує адекватну модель саморегулювання, що, з одного боку, враховує її унікальність,

непересічність, з іншого – дає змогу усвідомлювати безперервність і тотожність себе у часі і просторі. Крім того, вона має вектори соціальної та особистої спрямованості, які задають тип загальної орієнтації індивіда на самого себе, рідних, друзів та інших навколишніх, що у підсумку уможливує утворення високоорганізованої, стійкої і цілісної особистості.

Окремо підкреслимо, що ідентичність постійно зазнає змін і криз розвитку. Традиційне уявлення про психічний розвиток у вітчизняній психології передбачає, що основні психічні утворення вищого порядку, розвиваючись, рухаються від соціального, зовнішнього порядку до внутрішнього, психічного, себто суто особистісного. Це узгоджується із загальною ідеєю формування самоідентичності на підґрунті відносин зі значущими Іншими, які задають емоційне забарвлення для “образу Я”, “образу Іншого” та для їхньої взаємодії. Чинник міжособистісних стосунків, що визначає первинну роль соціуму й інших людей у формуванні ідентичності, виділяв як основний ще Е. Еріксон [Там само], аргументуючи його винятково важливу значущість у процесі онтогенезу, передусім у період дорослішання дитини. Онтогенетичний розвиток ідентичності передбачає необхідну умову, а саме повнокровне спілкування дитини з найближчим оточенням і, зонайперше, з матір'ю. Інші люди є для нього носіями соціальної культури різних груп і передають їй своє світовідчуття через певні установки, цінності і норми у просторі-процесі виховання. Такий вплив ефективний тоді, коли відбувається на тлі поетапного біологічного розвитку дитини й за умови активного залучення її тілесних відчуттів, рухів, дій в освоєнні світу і пізнанні себе. Саме на цьому аспекті розвитку робить акцент психоаналітична школа. Але тут виникає головна суперечність, котра, на думку Е. Еріксона [27; 28], спричиняє розвиток ідентичності. Її можна сформулювати так: що є визначальним для людини? – Цінності, котрі вироблені суспільством, чи задоволення потреб, яке забезпечує отримання негайного задоволення?

Відповідь на це питання залежить від безлічі чинників, що впливають на безперервність процесного перебігу ідентифікації власного Я особистості. Це зумовлено багатьма специфічними для неї обставинами, передусім постійною зміною соціального оточення, динамікою тілесних відчуттів, отриманням нових уявлень

про себе внаслідок різноаспектних взаємовідносин з іншими людьми. Ситуації ж, коли стара модель ідентичності не дозволяє особі інтегруватися у систему актуальних соціальних взаємодій і задовольняти базові потреби, оцінюються як криза, котра розглядається більшістю вчених [1; 15; 19; 28] як момент зіткнення нових і раніше набутих знань індивіда про себе. При цьому з роками особистісного становлення у людини зростає впливовість соціальних чинників над суто біологічними, поступово вони починають відігравати провідну роль в активізації механізмів розвитку ідентичності.

Особливості та умови формування і розвитку ідентичності дають змогу окреслити основні вихідні позиції для спеціального аналізу проблеми ідентичності у проблемному просторі соціально-економічних змін соціуму. У цьому теоретичному контексті важливо і цікаво з'ясувати, яким чином чи якою мірою кризовий стан суспільства і його інститутів спричинює кризу ідентичності на індивідуальному рівні життєдіяльності. У цьому розумінні пострадянські країни є самодостатнім предметом соціально-психологічного пізнання. І тому пошук ними шляхів подолання такого кризового стану у проекції на користь певного типу ідентичності своїх громадян набуває вагомого значення у формуванні ціннісних орієнтацій не тільки індивідуальних та колективних суб'єктів, а й кожного окремого суспільства загалом.

Зміна ідеологічної парадигми розвитку українського суспільства привела до руйнування колишньої структури економічних і соціальних відносин. На даний момент продовжується опрацювання нових принципів функціонування системи "людина – суспільство". Спочатку кризові зміни торкнулися ціннісних канонів таких відносин, щонайперше суспільних ідеалів, котрі на рівні індивідуальної свідомості виконують мотиваційну і пізнавальну функції. Саме вони задають цілісне уявлення про значення навколишнього світу і ролі людини в ньому. Розвиток цінностей здійснюється через їх освоєння у соціальних групах у процесі перетворення із суспільних в особисті. Тому вони можуть відображати інтереси як окремих індивідів, так і груп, колективів [див. 10; 14].

Тотальна соціокультурна трансформація України за сценарієм глобальної життєвої кризи переживається національним загалом як

фатальна і навіть нездоланна психологічна проблема. Складність завдання її конструктивного опрацювання у сучасній теорії та практиці соціально-психологічної роботи полягає передусім у недосконалому сповідуваних методологічних підходів та орієнтацій. Здобуток фундаментального експериментування полягає саме у запровадженні низки методологічних канонів, взірців, технологій та еталонів дослідно-пошукової діяльності щодо *надскладних феноменів квінтального життя*, в ідеї професійного методологування і проекті вітакультурної методології [див. 23].

Самоідентичність – найбільш динамічна і делікатна організованість психіки, яка чутливо реагує на будь-яку зміну соціальних орієнтирів. Традиційні уявлення про неї сформували прибічники психоаналітичного напрямку Е. Еріксона: її основою є здатність людини до сприйняття внутрішнього світу з позиції особистих відчуттів та інтроєкції уявлень навколишніх про себе. Іншими словами, *самоідентичність* – це *соціальний феномен*, котрий формується та розвивається через формат самовизначення стосовно базових відносин Я із соціальним довкіллям. Вона наділена мотиваційною силою і формовивляється у потребах, цілях і цінностях, які визначають сенс життя та задають загальне спонукальне спрямування поведінки особистості. Самоідентичність дає змогу людині орієнтуватися у сфері міжособистісних взаємовідносин, вибудовувати адекватну систему саморегуляції, відділяти себе від інших та ідентифікувати себе у певному етнонаціональному соціумі. Отож самоідентичність – не статичне утворення, як психодуховний феномен вона зазнає постійних змін і поперемінних криз розвитку.

Із зазначених позицій науковий пошук змісту процесів цивілізаційної самоідентичності сучасної людини відбувається як смислове занурення у проблемне поле численних ідей, різноспрямованих методологічних версій, систем модерного та постмодерного теоретичного знання, низки парадигм його організації та розмаїття технік і методик емпіричної валідації. Мовою такого *методологічного трансцендування-вильнення*, котре артикулює розуміння досліджуваних "неочевидностей", є мова, систематизована довкола категорій "людина", "життя", "культура" і "суспільство", – так вважає А.В. Фурман.

Аналізований підхід до проблеми цивілізаційної самоідентичності у зазначений спосіб дає змогу змоделювати її як *зустріч-зіткнення* двох антагоністичних культурних моделей самосвідомості, а саме традиційної, архаїчної української ментальності та модерної ринкової культурності. Зміст першого психотипу, мутованого під час посткомуністичних трансформацій, нині становлять артефакти так званої “клієнтистської культури”, у якій значної ваги набувають неформальні взаємини на взірць “патрон – клієнт”. На думку Р. Патнема, це взаємини з низькою громадянською активністю, обстоюванням особистісних привілеїв у політиці, “мовчанням громадян”, узалежнення влади від ознак соціокультурного середовища з його негромадянським ковітальним устроєм та браком соціальної відповідальності, самодисципліни і низькою трудовою етикою “дикого капіталізму”, очікування “ери супермаркетів”.

З іншого боку, постмодерне суспільство продукує психотип людини на підґрунті цінностей самовизначення у владі, грошах, кар’єрі тощо. Мовиться про ринкову культуру (підприємливість, винахідливість, дисципліну, культ праці) як континуум культурно-правових диспозицій – правничка культура, демократичних – демократична культура, організаційних – організаційна культура, технологічних – технологічна культура, екологічних – екологічна та культура модерного щоденного життя [див. 14].

У ситуації трансформації культури діє тенденція зростання нових вартостей: утвердження індивідуалізму та маскулінності, поширення амбітності, переважання мотивації досягнення, індивідуалізація смислової сфери, деформація особистих цінностей, домінування економічних інтересів. У результаті посилюється орієнтація на себе, опора на власні можливості, знижується роль особистісних якостей людини у побудові міжкультурних взаємостосунків, а тому повною мірою відбувається підміна загальнолюдських цінностей вузькоекономічними ідеалами, визначальними стають статусні позиції. Природно, що криза цінностей знаходить відображення у проблемах соціалізації дітей і молоді. До того ж інститути соціалізації перебувають у стадії аномії, коли старі норми вже не діють, а нові – не сформовані.

Яке ж місце має посісти соціально-психологічна робота у цьому культурологічному

конфлікті? На думку Ф. Фукуями, це повинна бути так звана *самогенераційна соціалконструктивістська робота*, яка відтворює (організовує, проектує, продукує, підтримує) нові форми соціальності у якісно оновлених форматах постмодерної культури. Найпершою з таких нових форм мають стати природні форми соціабельності – здатності до солідарності (кооперації, комунікації, інтеракції), тобто такий нормативний соціальний порядок, котрий більш відомий під назвою “громадянське суспільство”.

Таким чином, місія професійної соціально-психологічної роботи як інституції та організації полягає у продукуванні новітнього *соціального капіталу країни* та її громадянського суспільства в максимально широких межах творення кожним громадянином як розвитково-вітального простору свого буття у єдиній сім’ї європейських народів, так і ситуативно зумовлених культурних інтенцій, символів, універсалій.

ВИСНОВКИ

1. Криза системи суспільних оцінок та інститутів соціалізації, яка викликана проблемними соціально-економічними змінами, зумовлює кризу ідентичності у людиновимірному форматі сучасного соціуму. Відбувається зміщення орієнтирів при виробленні нового типу ідентичності. Зменшується значущість глобальних соціальних категорій (цивільних, ідеологічних та ін.) і збільшується частка конкретних і реальних (стать, вік, професія, рівень прибутків і т. ін.). Це узгоджується з тенденцією зниження рівня соціальної ідентичності, що супроводжується гіперперсоналізацією і десоціалізацією, коли поведінка людей у суспільстві визначається здебільшого особистісними та індивідуальнісними характеристиками. Водночас це приводить до домінування особистої ідентичності над соціальною: люди все більше орієнтуються на власну (хоч і вироблену у відповідному ковітальному довікллі) систему цінностей і переконань та відходять від зовнішніх соціальних уявлень (у тому числі загальноприйнятих моральних цінностей).

2. Треба визначити: чи має широкотенденційний процес все більшого переважання особистої ідентичності над соціальною конструктивний характер чи ні. Інакше кажучи, що краще, коли людина визнає себе відповідаль-

ною за свою долю та зорієнтована на дотримання і реалізацію своїх етичних цінностей чи прагне відійти від соціальної відповідальності, намагається егоїстично задовольнити свої потреби, де головною є здатність вичекати зручний момент для отримання максимальної вигоди особисто для себе.

3. Людина природно прагне здолати відсутність безпеки через ототожнення себе з групою (сім'я, нація, соціальний клас і т. ін.), і доки група діє, то вона упевнена у власній тотожності. Розвиток же сучасного суспільства привів до розпаду багатьох значущих соціальних відносин, тому кожен громадянин може поновити відчуття тотожності, спираючись тільки на самого себе.

4. У пострадянському суспільстві з ринковою економікою особа все більше ілюзорно сприймає світ. Е. Фромм визначав це як феномен відчуження: людина відчужується від інших, від соціуму, у її житті немає конкретних, чуттєвих зв'язків і відносин, які пов'язують її із суспільством загалом. Якщо понад півстоліття діяла могутня ідеологічна система, покликана об'єднати людину і суспільство, то нині така ідеологія відсутня. Власне соціальний компонент у суспільно значущих визначеннях громадян відійшов на другий план, поступившись першістю економічному.

5. Домінування матеріально зорієнтованих установок приводить сучасне суспільство до реального знецінення окремої особи, її індивідуальності. Основою для ідентифікації молодих, освічених і соціально адаптованих, людей є групи, які володіють певними, здебільшого великими, соціальними ресурсами. Це пояснюють тим, що людські відносини виникають на деперсоніфікованому підґрунті. Модернізація суспільства у цьому контексті – це процес, коли міжособові взаємини (людина – товариш) рухаються у напрямку до безособових (людина – функція).

6. Орієнтація лише на особисту ідентичність є дією специфічного захисного механізму, покликаного забезпечити тотожність і цілісність особистості за умов соціально-економічної нестабільності. Людина прагне знайти основу для побудови адекватної системи самовизначення через внутрішні постійні категорії. Однак, поряд із цими намаганнями, у людей сучасного покоління викликає побоювання деградувати

в особистісному розвитку. Для них інша людина перестає бути абсолютною цінністю. Навколишній світ сприймається через формат можливостей задовольнити власні потреби і бажання. Таке ставлення до дійсності пізніше може привести до порушення процесу спілкування.

7. Криза соціальної ідентичності – це криза спілкування: людина відчуває, що знаходиться у ворожому середовищі, немає тих навколишніх, з якими вона могла би бути разом. Вона постійно зайнята собою, і тому самотня. Соціальне коло для ідентифікації себе з навколишніми звужується до малих (локальних) груп, які прагнуть реалізувати індивідуальні цілі і задають власні, іноді асоціальні, цінності. Людина збіднює свої перспективи до тимчасового задоволення основних вітальних потреб, а сучасне суспільство тенденційно фруструє потреби вищого порядку, егоїстичне за своєю суттю і спричиняє втрату значення життя і самоактуалізації.

8. Однозначна орієнтація тільки на власну особистість у системі “Я – Інші” веде до одностороннього розвитку людину, котра втрачає здатність адекватно і всебічно сприймати довкілля і вибудовувати з ним зрілі взаємовідносини. “Емпіричне життя людини неповне і нецілісне, – писав В. Франкл, – якщо вона звернена на себе і прагне замкнутися у собі. Без об'єктивованого ідеального початку, без підкорення цього життя ідеалам і життєвим напруженням, яке створюється розходженням реальності та ідеалів, людське життя – не автентичне” [21, с. 117].

9. Для реалізації свого людського призначення треба, щоб людина відповідала особистісній ідентичності і не дуже відрізнялася від соціального контексту свого життя. Ця ідентичність – важлива складова ідентичності соціального індивіда загалом, який так чи інакше задіяний у систему суспільних відносин.

10. Через соціальну ідентичність потрібно розширювати можливості для життєзреалізування окремої особи в основних суспільних групах (нація, етнос, місцеве співтовариство, професійна група, сім'я тощо). Для цього треба повернутися до самого початку – до причини соціально-економічних змін у нашому суспільстві і пригадати, що вони відбуваються в ім'я людини. Це означає, що перебудовувати суспільство можна, лише орієнтуючись на потреби громадян, а не на абстрактні соціальні цінності.

1. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С. 131–141.
2. Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – 626 с.
3. Гайденко П.П. Эволюция понятия науки. – М.: Наука, 1980. – 386 с.
4. Гуменюк О. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
5. Гуменюк О. Я-концепція у площині соціального довілля // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С. 125–143.
6. Давыдов Ю. Н. Общество // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 132.
7. Идентификация как способ социального бытия и идентичность как форма субъектного самоосуществления // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 3–11.
8. Кант И. Критика практического разума. – М.: Русь, 1908. – 168 с.
9. Лебедева Н.М. Базовые ценности русской культуры на рубеже XXI века // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 3. – С. 73–87.
10. Лебедева Н.М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 1. – С. 6–19.
11. Малахов В.С. Идентичность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 2. – С. 233.
12. Малиновский Б. Научная теория культуры. — М.: ОГИ, 1999. – 208 с.
13. Мирандола П. Дж. Речь о достоинстве человека // Эстетика ренессанса: В 2 т. – М., 1981. – Т. 1. – С. 243–306.
14. Москаль Ю. Вітакультурне обґрунтування сучасної цивілізаційної самоідентичності / Інститут експериментальних систем освіти. – Випуск 4. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 27–28.
15. Обухова Л. Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 340 с.
16. Розин В.М. Культурно-историческая обусловленность жизнедеятельности человека и его идентичность // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 12–28.
17. Павленко В.Н. Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1. – С. 75–88.
18. Платон. Государство // www.philosophy.ru/library/plato.
19. Соколова Е.Т. К обоснованию клинико-психологического изучения расстройства гендерной идентичности // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 3–16.
20. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учеб. для вузов. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 368 с.
21. Франкл В. Психотерапия на практике. – СПб.: Питер, 2000. – 256 с.
22. Фромм Э. Здоровое общество // Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. — М.: Юрист, 1995. – 623 с.
23. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
24. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
25. Хащенко В.А. Экономическая идентичность личности: психологические детерминанты формирования // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, №5. – С. 32–49.
- 25а. Шевченко О.В. Соціальна психологія: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2002. – 111 с.
26. Шибутани Т. Социальная психология / Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. — Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 544 с.
27. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб: Речь, 2002. – 415 с.
28. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 349 с.
29. Яковенко И.Г. Базовые идентичности и социокультурные основания их трансформации: факторы, тренды, сценарии идентичность // Мир психологии. – 2004. – №2. – С. 28–37.

Надійшла до редакції 2.02.2005.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Яценко Т.С., Чобітько М.Г., Доцевич Т.І.

Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика [на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків]. — Черкаси: Брама, 2003. — 216 с.

У посібнику представлено деякі теоретичні засади методу активного соціально-психологічного навчання, який використовується в курсі психокорекції, та описано частково його методику психоаналізу комплексу тематичних малюнків з метою діагностики глибиннопсихологічних характеристик психіки суб'єкта. Подано зразки психоаналізу комплексу тематичних малюнків. Текст у посібнику синхронно поданий українською і англійською мовами, що сприятиме навчанню студентів психолінгвістичних факультетів.

Посібник може бути корисним психологам-практикам, соціологам, викладачам психології вищих навчальних закладів.